

Що е оксидентализъм и има ли той почва у нас? Предварителни тезиси в търсене на литературните аспекти на проблема

Николай Аретов

Представата за Другия е същностна част от собствената идентичност. Другият може да бъде виждан по различни начини, много често той е представян като опасен Враг. Мисленето чрез митове, което е живо и днес, изгражда различни механизми, чрез които другият е наименуван, представян, и с които той трябва да бъде овладян.

Известната книга на Едуард Саид наложи в световната хуманитаристика понятието ориентализъм, което назовава „начинът да се възприеме Ориента, въз основа на особеното му място в западноевропейския опит“, един специфичен „начин на мислене, базиран на онтологичното и епистемологично разграничаване на „Ориента“ от (в повечето случаи) „Запада“. Така много автори, между които поети, писатели, философи, политолози, икономисти и имперски администратори са приели базисното различие между Изтока и Запада като изходна точка за сложни теории, епоси, романи, социални изследвания и политически разработки, отнасящи се до Ориента, неговите народи, традиции, „дух“, съдба и т. н. *Този ориентализъм може да вмести в себе си Есхил и Виктор Юго, Данте и Карл Маркс.*¹

Това е казано в началото на труда, който завършва с предупреждение:

...надявам се, че съм успял да покажа на моя читател, че отговорът на ориентализма не е оксидентализъм. Никой бивш „ориенталец“ не би бил удовлетворен от мисълта, че бидейки сам ориенталец, е вероятно – твърде вероятно – той да изучава сътворени от него самия нови „ориенталци“ или „западняци“. Ако познанието за ориентализма има някакъв смисъл, то то е да напомня за съблазнителния упадък на познанието, на всяко познание, навсякъде и по всяко време. Днес може би повече от всякога.²

¹ Саид, Е. Ориентализмът. Прев. Л. Дуков, Кралица Маб, С., 1999, с. 6 и 7.

² Пак там, с. 412.

Саид си дава сметка, че става дума за нещо повече от потенциална опасност. Оксидентализмът очевидно съществува и неговите последици са не по-малко пагубни. Най-демоничната от тях се случи на 11 септември 2001. Но зад нея стоят много по-стари ментални конструкции и психологически нагласи, реализирани в различни текстове – религиозни и светски, литературни, философски, публицистични и какви ли още не.

Оказва се, че не само Западът мисли „Ориента“ тенденциозно и чрез своите литературни и научни текстове се стреми да наложи своята доминация над него, но и „Изтокът“ реагира по сходен начин и се опитва да се справи с проблемите, свързани с общуването със Запада, като изгражда свои (аналогични?) ментални и словесни конструкции. В някои случаи оксидентализмът се превръща в позитивна стратегия, така е при Хасан Ханафи, автор на книгата „Въведение в науката на оксидентализма“ (1992).³

Явлението намери и своите анализатори, както сред политиците и журналистите⁴, така и сред хуманитаристи⁵. Централно място сред тях заемат Иън Бурума и Авишай Маргалит, тяхната книга „Оксидентализмът“ предизвика сериозен дебат и се превърна в хуманитаристки бестселър⁶. Въпреки че двата термина (станали заглавия на популярни книги) са конструирани по демонстративно еднотипен начин, двете явления не са напълно аналогични, а Бурма и Маргалит не цитират Саид. Може да се спори дали ориентализмът е по-ранен (според Бурма ислямизмът, който стои в центъра на вниманието му, е модерно явление, което има своите западни корени), но дълго време той е по-могъщ и намира подкрепа и форми за реализация в западните колониалистични институции, научни изследвания, произведения на изкуството, посветени на „Изтока“, които вероятно все пак са по-разгърнати от аналогичните източни изследвания на „Запада“. От друга страна, днешният оксидентализм е до голяма степен реакция за ориентализма и гравитиращите около него политики, военни действия, колониални институции и академични проекти. От трета

---

³ За него вж. Stein Tunnesson, *Orientalism, Occidentalism and Knowing about Others*. lecture given at the NEWAS workshop in Copenhagen, 14 October 1993 – http://www.multiworld.org/m_iversity/decolonisation/saidres.htm.

⁴ Не малко публицисти разглеждат едностранчиво явлението и тотално отричат аргументите на оксиденталистите. Вж. напр. Victor Davis Hanson, *Occidentalism. The false west*. – <http://www.nationalreview.com/hanson/hanson051002.asp>. Надолу не става дума за подобна гледна точка.

⁵ Може би най-ранното теоретично въвеждане на понятието става на форум на Американското антропологическо дружество през 1992 г. Вж. *Occidentalism: Images of the West*. Ed. James G. Carrier. Oxford: Clarendon Press, 1995. 269. Вж. и Review by Christopher Alan Perrius (University of Chicago) – Jupert. *A Journal of Postcolonial Studies*, Published by the College of the Humanities and Social Sciences North Carolina State University, 1997, V. 1, # 1. <http://social.chass.ncsu.edu/jouvert/v1i1/perrius.htm>.

⁶ Ian Buruma, Avishai Margalit, *Occidentalism: The West in the Eyes of Its Enemies*, The Penguin Press, 2004.

страна, оксидентализмът е все пак като че ли по-радикален и по-действен. Неговите корени или основания могат да се потърсят в твърде различни духовни явления, общото е, че отделни техни тълкуватели извеждат на преден план собствената си уникалност и враждебността към Другия. Изследователите виждат подобни опори на оксидентализма в реакциите срещу просвещенския универсализъм и Френската революция, радикалния ислям, в някои вариации на японския шинтоизъм, свързани с имперската идеология, в пан-идеологиите (не на последно място сред тях заема панславизма), в различните варианти на фашизма, в сталинизма и пр.

Иън Бурума и Авишай Маргалит извеждат няколко „белега на оксидентализма“:

- омраза към Града и градската цивилизация, символизирана от древния образ на Вавилонската кула; държавата и модерната цивилизация с нейните атрибути (литература, филми, музика, реклама), разделянето между частния и общественния живот; търговията;

- критиките към буржоазната цивилизация, с характерните за нея комерсиален дух, стремеж към материален комфорт и липса на патетичен героизъм и революционни жестове;

- отхвърлянето на разума и рационализма (и позитивната наука), противопоставени на позитивно представени ирационални категории като дух, раса, кръв, почва и пр.;

- отричането на феминизма, разбиран като прекалено голяма свобода на жените.

Като цяло всичко това може да се разглежда като отхвърляне на модерността, не много коректно приравнявана със Запада. То довежда до изграждането на един безусловно негативен образ на Запада, за който са характерни серия атрибути – арогантност, слабост, алчност, поквара и декаданс, – които са мислени като типично западни, дори само типично американски характеристики.

Изводът на двамата автори е следният:

Няма сблъсък на цивилизации. Повечето религии, и специално монотеистичните, имат способността да подслоняват антизападната отрова. А разновидности на нерелигиозен фашизъм могат да се намерят във всички култури.⁷

Възраженията⁸ към тази представа за оксидентализма не са малко. Те могат да се резюмират по следния начин. Тезата е твърде интелектуална (или повърхностна) и дори антиамериканска, тя поставя в един куп раз-

---

⁷ Ibid.

⁸ Вж. например Noel Rooney *Occidentalism: A short history of anti-westernism* [bookreview] – <http://www.nthposition.com/occidentalismashort.php>; Fritz Lanham

Occidentalism: the reason they hate us? – *Houston Chronicle*, March 26, 2004, <http://www.chron.com/cs/CDA/ssistory.mpl/ae/books/reviews/2467919>.

лични явления; тя озападнява ислямистите; идентифицирането на Запада с капитализма, секуларизма, рационализма, консумативните нагласи и пр. е твърде общо и не напълно коректно, а ислямският свят отдавна е урбанизиран. Големият въпрос, който предстои да бъде обсъждан в различни контексти, включително български, балкански, източноевропейски и славянски, е дали антимодерните настроения, които са характерни за всички общества, включително и западните, трябва на Изток винаги да бъдат определяни като оксидентализъм. На Запад например подобни настроения са характерни за част от Романтизма, а и за по-нови явления, Иън Бурума и Авишай Маргалит например се позовават на стихове на Т. С. Елиът и т. н.

* * *

Въпросът за приложимостта на понятието „оксидентализъм“ към българската, балканската и/ или източноевропейската култура е сериозно предизвикателство пред днешните изследователи. Още по-сериозно предизвикателство е откриването на оксидентализъм в тези култури. Разбира се, винаги може да се предложи и друго понятие, друг термин, който да не смущава толкова езиковия пуризм. Но използването на един по-широк, по-универсален термин би лишило разглежданите явления от един, според мен естествен и дори задължителен глобален контекст, който от своя страна не може да не помогне при тяхното осмисляне. Струва ми се, че, особено ако го разбираме в по-широкия му смисъл – като демонизиране на Другия, който се свързва със Запада, – оксидентализмът присъства и в българската, и в балканската, и в източноевропейската култура. Ще се опитам да маркирам някои от неговите прояви, без каквато и да е претенция за изчерпателност.

Но преди това нека направя една уговорка. Според мен въпросът за моралната оценка, дори за реалните качества на Запада, на Другия, трябва да остане на втори план. Първо трябва да се разкрият вътрешните мотиви и механизмите за демонизиране на другия. Те са от различни нива – от чисто езиковото и стилистично назоваване, през сюжетите и мотивите до проблемните, тематични и жанрови предпочитания. Струва ми се, че разкриването на конкретните механизми и средства, чрез които оксиденталистките текстове и особено литературата, внушават или пренасят оксиденталистките тези не е било обект на по-разгърнати анализи с инструментариума на хуманитарното знание.

Една важна форма на проява на оксидентализма може да се потърси в националната митология, която присъства в литературата. Сюжетите, в които тази форма се реализира, са различни. Всъщност те са част от големия корпус от текстове, в които се демонизира Другия. Централно място сред тях заема мотива за **изкушаванията на българката**, при който изкушителят по правило претендира да бъде (западен) цивилизатор. Класическият пример от XIX в. е комедията „Криворазбраната дивилизация“ (1872) на Добри Войников и близките до нея драматургични произ-

ведения като „Драндавела“ (1873) на Т. Станчев, „Фудулеску“ на Т. Пеев и др. Сходни идеи, представени в малко по-различен сюжет се откриват в по-ранната комедия „Малакова“ (1864) на П. Р. Славейков. Подобни сюжети и настроения са много характерни и за публицистиката, където оксиденталистките настроения могат да бъдат заявени пряко, а могат и да бъдат свързани с някакви реални или представяне като реални събития; такъв е случаят с т. нар. „Шуменско приключение“, в което е намесен и П. Волов, Ботев пише за него в печата⁹, по-късно „приключението“ попада в „Записки по българските въстания“, в роман на Ст. Чилингиров и т. н. Изчистен от идеологическите настроения, казусът представлява брак между българка и чужденец, последван от остри български реакции на недоволство. Връзката на мотива за изкушаванията на българката с оксидентализма, описан от Бурма и Маргалит, е и в ясното изразеното негативно отношение към чужденеца, градската цивилизация и еманципацията на жената. От друга страна, в отделни, но много важни случаи пък изкушителят може да бъде ясно маркиран като „ориенталец“ („Извора на Белоногата“).

За българската словесност от модерната епоха и особено за XIX в. е характерно, че демонизираният чужденец е маркиран или като източен, или като западен, т. е. от известна гледна точка може да се говори за успоредно съществуване и конкуренция между ориенталистки и оксиденталистки импулси. Това ясно личи в „Криворазбраната цивилизация“, където са осмени както псевдоцивилизаторът Маргариди и неговите последователи, така и традиционалистите (хаджи Коста, баба Стойна), които несъмнено имат ориенталски черти. По един и същи начин модернизаторите използват френски, а традиционалистите – турски думи и изрази, като и в двата случая е търсен комичният ефект.

Мотивът за изкушаванията на българката трябва да се разглежда в по-широкия контекст на **сюжетите, свързани с брак и/или сексуална връзка с чужденец/ чужденка**. По правило в традиционните култури подобни връзки са забранени, по-късно нежелани или поне подозрителни. В контекста на българския XIX в. негативното отношение категорично доминира. Погледнато по-общо, конкуренцията между оксиденталисткия и ориенталисткия импулс тук е най-ясно забележима и тя се изразява в успоредното съществуване на мотива за **изкушаванията на българката** с мотива за **нещастната фамилия**, при който демонизираният похитител на българката обикновено е „ориенталец“ (татарин, турчин). И в двата случая има многобройни изключения, разбира се. Похитителят може да бъде гръцки владика и тогава ориентирането му по оста Изток-Запад едва ли е особено уместно.

---

⁹ Вж. **Шурбанов, Ал.** Европа и българската литература. – Литературна мисъл, 1993, № 2.

Трудно се открива връзката с оста Изток-Запад и при характерните исторически сюжети за **злощастната брачна/сексуална връзка между българин и чужденка**, най-често той е владетел, а тя еврейка. Поне в контекста на българския XIX, а и XX в. евреите като че ли се възприемат по-скоро като представители на западната цивилизация, отколкото като ориенталци.

Връзка с оксидентализма, описан от Бурма и Маргалит, може да се потърси в **носталгичните антиградски настроения в поезията** (Р. Жинзифов, К. Миладинов и др.). Тук обаче известна предпазливост не би била излишна. От една страна, тези поети са под ясно славянофилско влияние и охотно възприемат антизападните настроения. От друга страна, обаче студеният северен град, в който те тъгуват за топлия юг, е източен, източноевропейски – Москва (Санкт Петербург).

Несъмнена връзка с оксидентализма има трайната **ретроутопия за патриархалния селски уют**, за съхранените изконни ценности и добродетели, която под различни варианти властно присъства в литературата и мисленето на българите от XIX и XX в. По същество това е обратната страна на отхвърлянето на модерността и градската цивилизация. Явлението има най-различни и често противоречащи си варианти. На единия полюс стоят някои радикални публицистични текстове на Ботев („Народът вчера, днес, утре“), на другия – консервативната възхвала на патриархалното при Ил. Блъсков, Ц. Гинчев, Т. Влайков и народничеството, консерватизмът на Т. Жечев и пр.

Мощната **антикатолическа и антипротестантска пропаганда**, която присъства предимно в публицистиката, но се открива и в литературата също може да се свърже с оксидентализма.

Особено интересни са някои форми съчетаване и игри с ориентализма и оксидентализма, на **инструментализиране на оксидентализма и/или негово плахо пародирание**, които могат да се открият в текстове на автори, които са по същество русофилски настроени.

Един интересен пример може да бъде намерен в творчеството на В. Попович. Той е руски възпитаник и по-скоро русофил и славянофил, но когато решава да критикува свои противници славянофили като К. Иречек и В. Д. Стоянов, не се колебае да използва средствата на оксидентализма.

Тезата, че става дума за инструментализиране на оксидентализма се основава на наличието в случая на един по-дълбок конфликт между две социални роли, на две позиции в обществото. Едната роля е на осъзнатия цивилизатор, който е дошъл в Ориента, за да донесе плодовете на просвещението и да ги наложи, ако трябва и със сила (Иречек). Втората роля е на туземния интелегент, който се бунтува срещу „цивилизатора“, защото не приема позицията на по-ниско поставен и обект на цивилизовване (Попович). В конкретния случай той дори може да се чувства ограбен, защото му е отнета ролята на цивилизатор, която ако не е играл, то поне е репетирал многократно – и като литератор и публицист, и като учител и общественик. Може да се допусне, че от известна гледна точка става дума за конкурентна борба за заемане на една важна и за двамата

роля – тази на цивилизатора. Всъщност и Попович, и Иречек идват „отвън“, оформили са се другаде, българинът също се е чувствал неразбран и недооценен, амбициите и идеалите им са сходни¹⁰.

Много примери на особено смесване на ориенталистки и оксиденталистки настроения могат да се открият в творчеството на Ив. Вазов, който, както е известно, е патриот, русофил и славянофил. От една страна, в пътеписите си и на други места той възприема охотно чужди гледни точки към България, на първо място на К. Иречек, който тук се държи като типичен ориенталист. В други случаи обаче може да се потърси известно деликатно (плахо) разграничаване от любимите руснаци – освободители и строители на нова България, които всъщност също се държат като ориенталисти, а и като проводници на опасната западна цивилизация.

В „Нова земя“, в писмо на граф Марузин четем:

Как да ти опиша Русе? Махни Киев от хълмовете и тури въз тях Кримският Бахчисарай, като му придадеш няколко къщи по европейски кроеж. Улицы тесни, мечети с лепкави стени, кафенета, дето бърбука наргилето, нечистотии – източен мир. Тури тука couleur locale, маса къщи порутени, покриви продупчени, минарета с пресечени върхове – от нашите обузи и гранати през време на бомбардировките. Съблечи киевските хълмове и от веселата им зеленина, и от горите им. Защото, драга Любов Александровна, всичко е голо, изгоряло, пустиня. А прах, прах – ужас! Прах и вятър. Толкова вятър никъде не се е виждало. Но Дунав, който се лее под високите брегове, Дунав – той изкупва всичко. Великолепна река. Как е скромен нашия Днестър в сравнение с този могъществен ток.¹¹

Тук може да се потърси не особено категорично и непряко заявено възражение срещу ориенталисткото отношение на чужденците към България, които виждат в нея преди всичко липсата на цивилизованост, само частично компенсирана от могъщата дива природа. В много други български текстове от XIX и XX в. тази реакция, която може да бъде определена и като оксиденталистка, е много по-недвусмислено изказана.

Направеният кратък преглед на оксиденталистките мотиви в българската литература от XIX в. е достатъчен, за да се забележи една особеност, която е типична за културите и народите, които са били част от Османската империя, но която важи и за Източна Европа, а вероятно и за други региони – тук явления като оксидентализмът са амбивалентни или поне се съчетават или допълват с противоположни тенденции. Казано по друг начин и по-опростено, в един период, в една личност, дори в

---

¹⁰ Вж. Аретов, Н. Един неочакван образ на Иречек. Разказът на В. Попович „Възпоминание за чуждите нрави в София. Дон Жуан“. – *Nomo bohemicus*. Българо-чешка преводиада. № 3–4, 1999, 131–139; Криворазбраната цивилизаторка. За един епизод от живота на Клотилда Цветишч в София. – В: Тя на Балканите. Благоевград, 2001, 162–170.

¹¹ Вазов, Ив. Събрани съчинения. Български писател. С., 1956, Т. 13, 56–57.

един текст може да се открият едновременно и оксиденталистки, и ориенталистки импулси, демонизиране и позитивно оценяване и на „Изтока“, и на „Запада“.

Част от тази амбивалентност е внесена отвън, за България на първо място от Русия, а вероятно и от Гърция. Много често, когато пристигнат на Балканите, панслависти, почвеници, православни фундаменталисти и пр. неочаквано започват да се държат като ориенталисти (т. е. като хора, които се възприемат като носители на цивилизацията, която дори и в техните очи е „западна“). Техните месни следовници пък обикновено охотно следват примера им, докато не се почувстват ошетени, и тогава прибегват до инструментално използване на оксидентализма.

Крайно интересен за мен е начинът, по който се ситуира Османската империя и по-късно Турция в представите на балканските оксиденталисти. От една страна, голяма част от тях са априори антиосмански (анти-турски) настроени и са склонни да се държат като ориенталисти, от друга страна, в други ситуации, те възприемат оксиденталистките идеи и гледат на Запада с подозрение. Сериозен проблем представлява въпросът дали съществуват връзки, дори приемственост, между османските и панславянските (православните) оксиденталистки настроения на Балканите.

Възможно е дори да се постави въпросът дали ориенталистките и оксиденталистките импулси в българската култура нямат общ корен в хипертрофираното усещане за собствената уникалност, а и във въздействието, идващи отвън.